

RYSZARD KIERSNOWSKI

GRODZISKA POMORSKIE W NAJDAWNIEJSZYCH PRZEKAZACH ŹRÓDEŁ PISANYCH

Średniowieczne źródła pisane z rzadka tylko przynoszą wiadomości o obiektach osadniczych, które w czasie sporządzania tych tekstów były już nie użytkowane i opustoszałe. Nielicznym relacjom tego rodzaju należy się jednak bliższe zainteresowanie ze względu na specyficzny zakres zawartych w nich danych. W szczególności winny być one rozpatrzone przez archeologów zajmujących się okresem wczesnego średniowiecza, nie tylko jako najdawniejsze wiadomości o zabytkach występujących na naszych ziemiach¹, ale też jako konkretny materiał faktyczny, uzupełniający mapę osadnictwa o nie znane dzisiaj obiekty lub umożliwiającą kontrolę danych chronologicznych dotyczących stanowisk już rozpoznanych na drodze poszukiwań terenowych i prac wykopaliskowych. W niektórych wypadkach, dzięki stosunkowo ściślemu określeniu ich położenia, można się też liczyć z nadzieją odnalezienia dotychczas nie zauważonych ich śladów. Chodzi tu zwłaszcza o dwa typy obiektów szczególnie ważnych dla badań archeologicznych: grodziska i cmentarzyska. Pierwszymi zajmę się bliżej w niniejszym szkicu, drugim poświęcę osobne, analogiczne studium, które — aczkolwiek publikowane na innych łamach — stanowi uzupełnienie i poniekąd dalszy ciąg tych uwag². Oba te szkice nie wyczerpują wprawdzie wszystkich przekazów średniowiecznych źródeł pisanych o współczesnych im zabytkach archeologicznych, gromadzą jednak większą część tego materiału, i to tę właśnie, która może być stosunkowo najłatwiej i najpełniej wykorzystana w zestawieniu z badaniami terenowymi. Analogiczne relacje o innych, podobnych obiektach są znacznie radsze, a zarazem trudniejsze do konfrontacji z materiałem archeologicznym. W obu wypadkach ograniczam się też tylko do obszaru Pomorza, nie jest to jednak wynikiem dowolnego doboru przykładów, lecz faktu, że — gdy chodzi o ziemie

¹ W tym związku notuje niektóre z tych tekstów J. Kostrzewski, *Dzieje polskich badań prehistorycznych*, Poznań 1949, s. 2.

² „Materiały Zachodniopomorskie”, t. 1, Szczecin 1957.

polskie — relacje te dotyczą niemal wyłącznie tego właśnie kraju. Przyczyny takiego ograniczenia tych danych leżą zarówno w materiale archeologicznym, uzależnionym po części od specyficznych warunków rozwoju historycznego Pomorza, jak też i w charakterze samych przekazów źródłowych, które na tym terenie właśnie bywają szczególnie podatne do umieszczenia tego rodzaju wzmianek. Wzgląd pierwszy dotyczy zresztą głównie wiadomości o cmentarzyskach pogańskich, które z powodu opóźnionej chrystianizacji Pomorza oraz typowej tam formy rzucających się w oczy kurhanów mogły zyskać bardziej obfite relacje źródłowe niż na innych obszarach Polski. Natomiast koncentracja danych o grodziskach uwarunkowana jest przede wszystkim samym charakterem źródeł pomorskich, nie mamy bowiem podstaw do sądenia, by przemiany gospodarcze i społeczne, które w głównej mierze przyczyniły się do wyludnienia szeregu grodów w XI, XII i XIII w., dotyczyły tylko tych ziem. Przeciwnie, znamy skądinąd szereg podobnych wypadków, szczególnie z Polski środkowej, gdzie jednak nie znalazły one podobnej jak na Pomorzu dokumentacji źródłowej.

Wiadomości te mieszczą się niemal wyłącznie na kartach dokumentów z XII—XIV w. Źródła narracyjne notują je tylko wyjątkowo. Historia i hagiografia feudalna nie były zainteresowane w opisach obiektów osadniczych, chociażby typu grodów, które nie posiadały już aktualnej wartości gospodarczej lub politycznej. Do wyjątków tych należy znany przekaz Galla Anonima o grodzisku w Łęczycy³, zanotowany z okazji jego odbudowy przez Bolesława Krzywoustego, czy też relacja Herborda o grodzisku w Dyminie⁴, wspomnianym z racji opisu niespokojnego noclegu spędzonego tam przez Ottona z Bambergu. Są to zarazem najwcześniejsze dane o opustoszałych grodach w Polsce, następne pojawiają się dopiero w drugiej połowie XII stulecia. W źródłach narracyjnych natomiast nader często trafiają się wiadomości o samych aktach niszczenia poszczególnych grodów. Posiadają one oczywiście poważne znaczenie dla badań archeologicznych nad konkretnymi obiektami, nie rejestrują ich jednak, ponieważ wypadki takie nie zawsze są równoznaczne z definitywnym opustoszeniem grodu, który częstokroć zostaje później naprawiony lub odbudowany. W źródłach wyjątkowo tylko znajdujemy potwierdzenie przemiany na tej drodze grodu w grodzisko⁵. W większości omawianych wypadków należy wziąć pod uwagę, że wyludnienie dawnego grodu było wynikiem nie tyle jednorazowej jego ka-

³ Gall, II 38 — *vetus castellum*.

⁴ Herbord, III 1 — *in veteri castello*; por. R. Kiersnowski, *Budownictwo zachodniopomorskie wieku XII w świetle źródeł pisanych*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 19: 1953, s. 116.

⁵ Thietmar, I 16; IV 59 — dotyczy grodziska w Lubuszy łużyckiej.

tastrofy, ile bardziej zasadniczych zmian w strukturze gospodarczej i społecznej ówczesnego osadnictwa.

W relacjach dokumentów pomorskich spotykamy natomiast szereg wzmianek mówiących już *expressis verbis* o grodziskach. Przeważnie mieszczą się one w opisach linii granicznych wyznaczających czy to zasięg wielkich posiadłości feudalnych, czy też podziały organizacji politycznych. Te właśnie opisy są na Pomorzu szczególnie dokładne, a tym samym znacznie bogatsze w dane topograficzne niż na innych częściach ziem polskich. Grodziska są tam notowane w roli bezpośrednich znaków granicznych lub też jako pobliskie orientacyjne punkty topograficzne. Takie ich wykorzystywanie jest łatwo zrozumiałe, wielkie usypiska ziemne stanowiły bowiem widoczne, trwałe i jednoznaczne obiekty w terenie, uniemożliwiające kwestionowanie przebiegu odpowiednich granic. Jedynie przy dokładnych rozgraniczeniach lokalnych powstawać mogły wątpliwości co do włącznego czy też wyłącznego traktowania takiego „punktu”, posiadającego niekiedy nader okazałe rozmiary. Dlatego też spotykamy się z precyzowaniem niektórych granic „przez środek” grodziska lub wzdłuż jego wału czy fosy, dzięki czemu uzyskujemy też dane o pewnych szczegółach ich ukształtowania. Samo użycie takiego obiektu w roli kopca granicznego pozwala też, zwłaszcza w wypadku podziałów lokalnych, na rozumienie go jako grodziska, chociażby sam tekst nie wzmiankował bezpośrednio o jego opustoszeniu. Jest bowiem oczywiste, że granice, na przykład posiadłości klasztornych, nie mogły przecinać aktualnie czynnego grodu ani nawet ciągnąć się wzdłuż jego wałów lub fosy. Z reguły zresztą podziały takie trzymały się pasów peryferyjnych w stosunku do współczesnego osadnictwa, wykorzystując przeważnie puszcze, wody lub bagna jako naturalne linie demarkacyjne. Dlatego też właśnie w opisach granic mieści się większość wiadomości o obiektach już opustoszałych lub nie użytkowanych, jak — oprócz grodzisk — cmentarzyska i pojedyncze mogiły pogańskie⁶, stare smolarnie w lasach⁷, stare młyny na rzekach⁸, czy nawet sporadyczna wiadomość o dawnej pustelni jakiegoś eremity⁹. W roli znaków granicznych występują przeważnie elementy naturalne, jak zwłaszcza drzewa, częstokroć znakowane, kamienie, później także specjalnie sypane kopce i szereg innych, trudnych dziś do zlokalizowania w terenie. Stąd też i ściśle określenie położenia wymienianych w takim kontekście zabytków archeologicznych

⁶ Zestawiam we wzmiankowanej pracy, por. przyp. 2.

⁷ Np. PU II, nr 1093, r. 1278; IV, nr 2555, r. 1309; IV, nr 2602, r. 1310; VI, nr 3491, r. 1321; I, nr 544, r. 1251 (falsyfikat z w. XIV) — objaśnienia używanych tu skrótów niżej, przyp. 16.

⁸ Np. CPD, nr 419, r. 1249; PII, nr 184, r. 1260; PU II, nr 990, r. 1274; nr 1294, r. 1284.

⁹ PU IV, nr 2554, r. 1309.

nasuwa niekiedy poważne trudności. W wypadku cmentarzysk można je lokalizować na ogół w pewnym tylko przybliżeniu, natomiast grodziska udaje się tu przeważnie ściśle utożsamiać z zachowanymi do dziś obiektami, w kilku wypadkach jednak i ich lokalizacja może być określona jedynie warunkowo.

Graniczne usytuowanie tych grodzisk w w. XII—XIV stanowi jeden z ważnych elementów ich interpretacji. Każdy bowiem z nich w okresie swego użytkowania był ośrodkiem mniejszego lub większego zespołu osadniczego. Opustoszenie ich i trafienie następnie na peryferie świadczy więc o bardziej zasadniczym zjawisku przesunięcia się sąsiedniego osadnictwa, o wytworzeniu się nowych jego centrów i nowej organizacji. Większość grodzisk wymienionych w takim właśnie kontekście wykazuje położenie nizinne, wśród bagien lub na wyspach jezierskich, a więc w warunkach topograficznych nieodpowiednich do utrzymania funkcji ośrodkowych w dobie intensyfikacji produkcji rolnej i formowania się rynków lokalnych wokół podgrodzi rzemieślniczo-handlowych. Z procesem tym wiąże się oczywiście nie tylko zamieranie grodów położonych w bezludnych później okolicach, odległych od znacznie większych ośrodków osadniczych, ale i tych, które znalazły się w bliższym lub dalszym sąsiedztwie osad miejskich, rozwijających się z dawnych podgrodzi, przeważnie jednak przesuniętych o kilkaset lub kilka tysięcy metrów od pierwotnego ośrodka. Grodziska takie, dobrze znane nie tylko z obszaru Pomorza, znalazły też w naszym materiale kilkakrotne poświadczenie źródłowe. Odmienną natomiast genezę mają te, nieliczne zresztą wypadki, gdy opustoszenie dawnego grodu było rezultatem świadomego jego zniszczenia przez własnego władcę, chociaż i one sprowadzają się niekiedy do zasadniczych przemian społecznych owego czasu.

Określenia grodzisk w owych przekazach wykazują kilka typowych terminów. Są to *castrum antiquum*, *locum castris*, *locum in quo castrum erat*, *mons castris*, *collis castris* itp. Zamiast *castrum* występuje też niekiedy *castellum*, nie ograniczone zresztą do szczególnie niewielkich obiektów. Niejednokrotnie bywa też stosowane samo pojęcie „wału” — *vallum*, *agger* oraz niemiecki termin *Burgwall*, notowany w rozmaitych wariantach¹⁰. Sporadycznie pojawia się również *Aldenhusen* z łacińskim odpowiednikiem *antiqua domus*, określający zresztą szczątki małego gródka książęcego. Natomiast rodzime określenie typu „grodzisko” czytelne jest jedynie pośrednio w toponomastyce grodu lub jego najbliższych okolic.

¹⁰ *Borchwall*, *burchwal*, na Zaodrzu także *oldenborchwall* (CPD, nr 307, r. 1242). Nie należy tutaj natomiast *campus qui borchvelt dicitur* notowany pod Koszalinem (PU II, nr 1302, r. 1284), gdyż chodzi tam nie o grodzisko, lecz o pole grodzkie, zwane też *campus castellanoium* (PU II, nr 1199, r. 1281).

Pierwsza grupa tych określeń wyraża bezpośrednio pojęcie dawnego grodu, natomiast terminy *vallum* i *agger* odnoszą się tylko do jego reliktyw, widocznych jeszcze w terenie¹¹. Zwraca przy tym uwagę, że szczególnie na Pomorzu Zachodnim „wał” bywa rozumiany nie jako integralna część dawnego grodu, lecz raczej jako współczesny zapisce element topograficzny wyznaczający obszar, wewnątrz którego ów właściwy gród miał się niegdyś znajdować. Wydaje się więc, że dla autorów dyplomów z końca XIII w., a więc z okresu upowszechniania się na Pomorzu budownictwa zamków murowanych, grodziska pierścieniowe, gdyż o takie w wypadkach tych chodzi, nie tłumaczyły się już jako oczywiste, widome pozostałości dawnych grodów i były z nimi związane raczej dzięki miejscowej tradycji. Natomiast fosy, znane dobrze tym autorom także z współczesnych im zamków, określane są zawsze jako integralna część składowa owych grodów.

Dzieje tradycji miejscowej dotyczącej dawnych grodów znajdują stosunkowo szerokie oświetlenie w omawianych przekazach. Jest w nich widoczny stopniowy zanik pamięci o tych obiektach, zatrata znajomości ich nazw i świadomości pierwotnego charakteru. W większości wypadków grodziska te występują już bezimiennie. Zaledwie dla kilku z nich zostały przekazane dawne nazwy własne, nie pojawiające się już więcej w źródłach późniejszych. Dotyczy to oczywiście tych tylko obiektów, które nie miały ciągłej kontynuacji osadniczej, w przeciwnych bowiem wypadkach nazwa ich utrzymywała się w takiej osadzie, wędrując zresztą przeważnie wraz z nią na nowe, niezbyt zresztą odległe miejsce. Opustoszałe grodzisko uzyskiwało też niekiedy nazwę „starego miasta”, wydaje się jednak, że działo się to tylko wtedy, gdy na jego terenie pozostawały jeszcze jakieś użytkowane zabudowania, będące bezpośrednimi nosicielami tej nazwy. Same ruiny bowiem, jeżeli przez czas dłuższy pozostawały pustką, ztracały bezpowrotnie swe dawne *nomen proprium*, zyskując natomiast przeważnie określenie wtórne typu *Burgwall*.

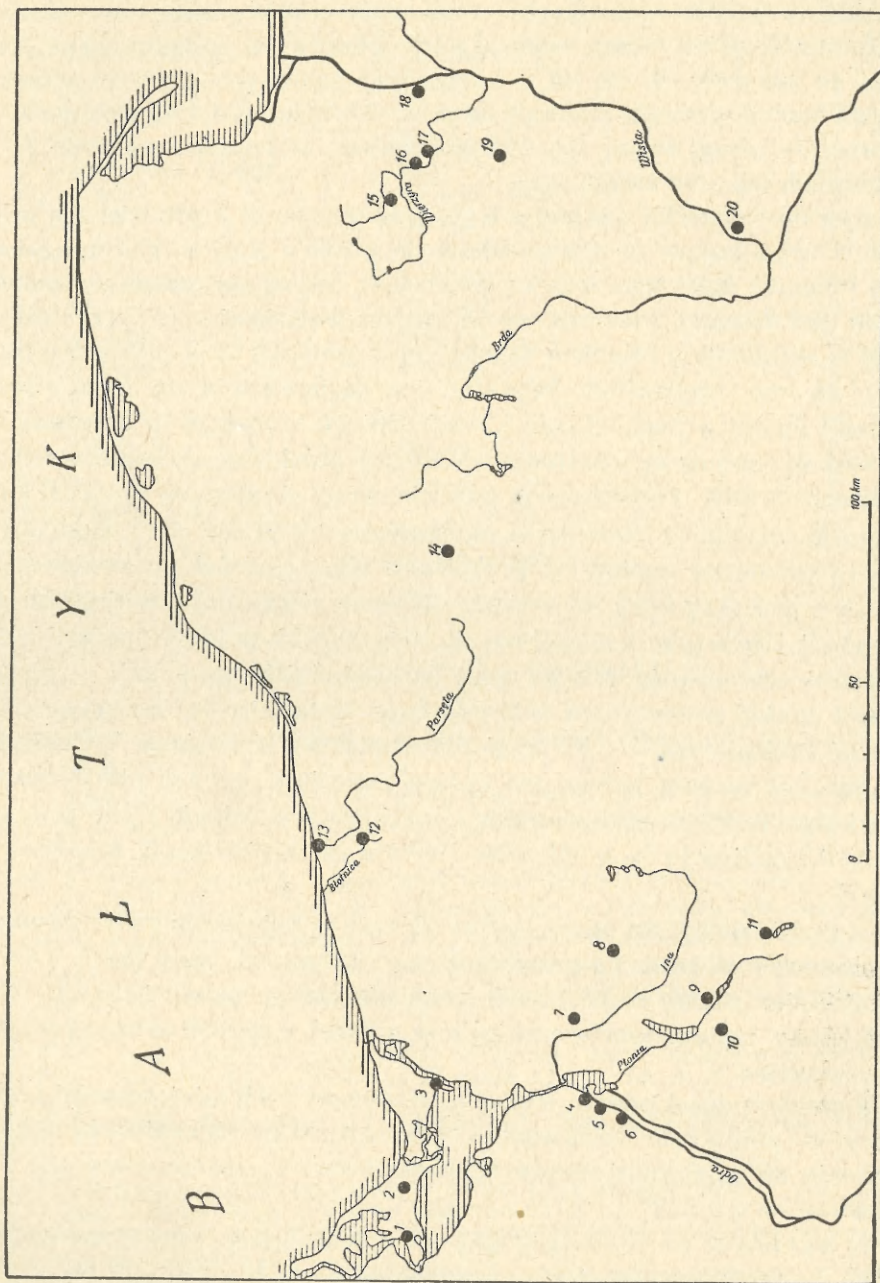
Termin ten, zapisywany przez niemieckich z reguły autorów dokumentów w dobie postępującej germanizacji Pomorza, jest jednak raczej tłumaczeniem słowiańskiego określenia typu „grodzisko” niż świadectwem rozpoznania przez kolonistów pierwotnego charakteru obiektu. Wspomniany powyżej przykład rozumienia funkcji wałów grodzisk pierścieniowych potwierdza to przypuszczenie. Oczywiście dotyczy to tylko grodzisk starszych, dawniej opustoszałych, w wypadku bowiem obiektów funkcjonujących jeszcze w połowie w. XIII nazwa typu *Burgwall* powstawała na pewno bez pośrednictwa słowiańskiego. Okre-

¹¹ Terminami tymi współczesne dokumenty określają też bardzo często groble i różne wały polne, które nie mają nic wspólnego z dawnymi grodami.

ślenia rodzime typu „grodzisko” zachowały się jednak tylko w toponomastyce, poświadczanej z rzadka już w ówczesnych przekazach. Wydaje się przy tym, że tak te dawne, jak i zachowane po dzień dzisiejszy nazwy miejscowe typu *Garc*, *Gardziec* itp. reprodukują przede wszystkim raczej pojęcie grodziska, a nie grodu i są świadectwem wtórnego nazewnictwa słowiańskiego, tworzonego w miejsce pierwotnych, a zapomnianych już nazw własnych. Przetrawanie ich jednak do dzisiaj nastąpiło, z małymi wyjątkami, wtedy tylko, gdy nazwy te związały się z owym wtórnym osadnictwem powstałym w sąsiedztwie tych „grodzisk”. Przy braku żywego ich nosiciela, jeżeli nie zanikły całkowicie razem z ludnością słowiańską, to przekształciły się z reguły w *Burgwall*, zmodyfikowany zresztą niejednokrotnie na *Schlossberg* lub inną nazwę podobną¹². W każdym bądź razie obiekty notowane w XIII i XIV w. pod nazwą *Burgwall* świadczą jeszcze o pewnej świadomości dawnego ich charakteru nawet wśród ludności niemieckiej, chociaż, jak wynika z rozpatrywanych tekstów, nazwy te kostniały już wówczas i chyba nie zawsze były rozumiane przez współczesnych. W latach późniejszych obserwujemy dalszy, wyraźny już zanik tego toponomastycznego wątku tradycji, gdy dawne grodziska zmieniają raz jeszcze swą nazwę na nową, bardziej aktualną i zrozumiałą dla współczesnych. Uchwytym źródłowo przykładem jest przemiana grodziska wolińskiego z *Burgwall* na *Silberberg*, spowodowana niewątpliwie znaleziskami srebra na jego terenie. Podobnej, wczesnej denominacji możemy domyślać się i w niektórych innych wypadkach, a dalszym, pospolitym świadectwem tego procesu są liczne nazwy w rodzaju „okopy szwedzkie”, nadawane grodziskom wczesnośredniowiecznym w XVII lub XVIII w., później „szańce moskiewskie” itp.

Dzieje tej tradycji wymagałyby obszerniejszego opracowania z udziałem językoznawcy; tu zwrócę jeszcze uwagę na jej znaczenie dla ewentualnego ustalenia chronologii omawianych obiektów, a ściślej terminu *ad quem* ich użytkowania. Wydaje się bowiem, że im tradycja ta jest bardziej żywoina, tym krótszy w zasadzie czas musiał upłynąć pomiędzy okresem opustoszenia grodziska a datą zapisania odpowiedniej wzmianki. Należy stąd sądzić, że najświeższej daty są grodziska opatrywane jeszcze pierwotnymi nazwami własnymi i określane czy to tradycyjną nazwą *castrum* lub *castellum* bez dodania *antiqum*, czy też zwrotem *locum castr*, który dowodnie bywa stosowany już bezpośrednio po zniszczeniu grodu. Dla pozostałych określeń trudno ustalić ścisłą kolejność chronologiczną. Przy konfrontacji ich

¹² Może bezpośrednim śladem tego procesu jest określenie *borchwalle des slaves*, użyte na określenie grodziska w Uznamiu, por. tekst nr 1

Grodziska pomorskie znane z najdawniejszych źródeł pisanych

ze znanymi dotąd materiałami archeologicznymi i pisanymi możemy stwierdzić, że w kilku wypadkach koniec użytkowania grodu od wzmianki typu *Burgwall* dzieli okres około dwóch wieków, w jednym wypadku wynosi on zaledwie ok. 40 lat. Analiza poszczególnych okreszeń i konkretnych danych pozwala niekiedy na próby bardziej uściślonych sugestii. Odpowiednie uwagi w tej sprawie umieszczam w komentarzach do poszczególnych tekstów źródłowych.

Zestawiony materiał obejmuje wszystkie wzmianki o grodziskach pomorskich występujące w dokumentach do połowy XIV w. Dotyczą one całego Pomorza polskiego oraz wyspy Uznam, której nie można wyłączać z badań nad dziejami Pomorza we wczesnym średniowieczu. Oczywiście relacje te wymieniają zaledwie drobną część grodzisk stojących wówczas pustką na tym terytorium. Wyraźne ich zgrupowania na niektórych obszarach Pomorza Zachodniego i Wschodniego wyrażają tu oczywiście nie jakieś szczególne koncentracje podobnych obiektów, ale koncentrację wiadomości o nich, zachowanych głównie dzięki dyplomom dotyczącym posiadłości sąsiednich klasztorów. Analogiczne dane dla ziem zaodrzańskich uwzględnione zostały w przypisach jako materiał porównawczy. Omawiane przekazy były już wykorzystywane kilkakrotnie w literaturze regionalnej. Obok prac szczegółowych, dotyczących pojedynczych obiektów, które odnotowuję poniżej przy odpowiednich pozycjach, istnieją też dwie próby pełniejszego zebrania tego materiału: H. Bollnowa dla Pomorza Zachodniego¹³ i W. Łęgi dla Pomorza Gdańskiego¹⁴. Obie te prace nie wyczerpują jednak ani całego materiału, ani też nie ukazują w pełni jego wartości poznawczych. Częściowe zestawienie i (nie zawsze właściwą) lokalizację tych obiektów zawiera również *Atlas S. Kozierowskiego*¹⁵.

W wykazie omawiam poszczególne obiekty w kolejności geograficznej od północnego zachodu ku południowemu wschodowi. Jako hasła przyjmuję aktualne nazwy najbliższych osad; pierwotne nazwy grodzisk, jeżeli są znane, umieszczam w nawiasie w postaci zrekonstruowanej przez językoznawców.

Dla przejrzystości podaję wykaz alfabetyczny tych miejscowości i ich numery w poniższym zestawieniu, numerom tym odpowiadają także oznaczenia na załączonej mapce zbiorczej.

¹³ H. Bollnow, *Die pommersche Burg im 13. Jahrhundert*, „Monatblätter d. Gesellschaft f. pommersche Geschichte u. Altertumskunde”, R. 54: 1940, s. 85 nn.

¹⁴ W. Łęga, *Obraz gospodarczy Pomorza Gdańskiego w XII i XIII wieku*, Poznań 1949, s. 237 nn.

¹⁵ S. Kozierowski, *Atlas nazw geograficznych Słowiańszczyzny Zachodniej*, z. 1: *Pomorze*, Poznań 1945.

Miejscowość	Powiat	Nr kol.
Biały Bór — okolica	Człuchów	14
Budno	Goleniów	7
Garc Mały	Tczew	18
Junkrowy	Kościerzyna	15
Kołobrzeg-Stare Miasto	<i>loco</i>	13
Korswandt	Wolgast, NRD	2
Okole (?)	Starogard	16
Pełczyce	Myślibórz	11
nad jez. Piasno	Stargard	8
Pień	Chełmno	20
Pyrzyce-Stare Miasto	<i>loco</i>	10
Siadło Dolne	Szczecin	6
Skórcz	Starogard	19
Starogard	<i>loco</i>	17
Stary Przylep	Pyrzyce	9
Szczecin	<i>loco</i>	5
Szczecin-Mścięcino		4
Unieradz	Kołobrzeg	12
Uznam	Wolgast, NRD	1
Wolin	<i>loco</i>	3

TEKSTY ŹRÓDŁOWE I KOMENTARZ ¹⁶

1. Uznám, Kr. Wolgast, NRD

1270 — PU II, nr 907 — Barnim I nadaje posiadłości klasztorowi premonstratensów w Uznamiu:

... donavimus ... Nigrum Stagnum¹⁷, quod iacet sub castro et vallo Vznomensiu uersus occidentem ... Dedimus eciam ... locum, qui iacet inter predictum castrum et viam regiam ...¹⁸

1298 — PU III, nr 1870¹⁹ — Bogusław IV określa granice miasta Uznamia:

... dorch dat myddele des szees, ghenomet swarte szee denne van deme szee tho deme weghe Morghennewytze²⁰, tho uolghende den wech ouer den berch tho deme weghe na Sukouw²¹ vnde van deme berghe tho der kule yn dene parte des bomes Pharaonis²², denne van der kule recht uth tho gande tho deme borchwalle des

¹⁶ W zestawieniu poniższym stosuję następujące skróty wydawnictw źródłowych: Cod. Brand.=*Codex diplomaticus Brandenburgensis*, ed. A. F. Riedel, t. I—XXV, Berlin 1838—1865.

CPD=*Codex Pomeraniae diplomaticus*, ed. Haselbach—Kosegarten, Greifswald 1862.

PII=*Pommerelisches Urkundenbuch*, ed. M. Perlbach, Gdańsk 1882.

PU=*Pommersches Urkundenbuch*, t. I—VII, Szczecin 1868—1936.

¹⁷ Dziś Schwarzer-See, 2 km na północo-wschód od Uznamia; nie należy mylić z jeziorem Czernin (dziś Zernin-See) we wschodniej części wyspy, jak to czyni Kozierowski, *Atlas*, s. 58.

¹⁸ Prawdopodobnie droga łącząca Uznam z przeprawą przez Świnę.

¹⁹ Dyplom ten wraz z tłumaczeniem na współczesny język niemiecki drukuje też W. F. Gadebusch, *Chronik der Insel Usedom*, Anclam 1864, s. 65 nn.

²⁰ Dziś Morgenitz, 6,5 km na północny wschód od Uznamia.

²¹ Dziś Sucków, 5 km na pn. wsch. od Uznamia.

²² ? — Zapewne chodzi tu nie o pojedyncze drzewo, lecz o jakiś większy obszar (gaj?) na wschód od Jeziora Czarnego. Nazwa „drzewo faraona” urobiona zo-

slates, van wellekereme borchwalle vort an dorch dat myddele des brokes, ghenomet Broxzael ...²³.

Chodzi tu o dawny gród Uznam, notowany kilkakrotnie w źródłach XII w.²⁴, a położony ok. 2,5 km na północny wschód od obecnego miasta, na wschód od Jeziora Czarnego²⁵. Data jego opustoszenia nie jest dokładnie znana, w każdym razie wydaje się, że to ten właśnie gród bronił się jeszcze skutecznie przeciw wojskom duńskim w 1184 r., wtedy jednak zniszczeniu uległo jego podgrodzie. W tym samym też roku nastąpiło przeniesienie klasztoru premonstratensów, założonego w pobliskim Grobiu w 1159 r., na wzgórze mariackie, na południe od obecnego miasta, spowodowane rzekomo nadmierną wrzawą targową²⁶. Z wypadkami tymi należy wiązać początek rozwoju nowego miasta, które też w następnym stuleciu zastąpiło całkowicie dawny ośrodek. Ostatnie wzmianki poświadczające użytkowanie pierwotnego grodu, a pochodzące z lat 1216 i 1217, wyróżniają miasto (*civitas*) i gród (*castrum*)²⁷. Natomiast w r. 1267 mamy tu *oppidum* i *castrum*, przy czym to ostatnie wspomniane jest tylko jako orientacyjny punkt topograficzny²⁸, prawdopodobnie więc nie było już użytkowane. Podobną sugestię przynosi cytowany wyżej dokument z 1270 r., w którym wprowadzenie określenia *vallum* pozwala mniemać, iż chodzi już tylko o grodzisko. Następnym dyplom z r. 1298 sprawę tę przesądza niedwuznacznie. W obu ostatnich wypadkach widoczny jest postępujący zanik tradycji związanej z obiektem, który w r. 1270 określano jeszcze dawnym imieniem własnym, w r. 1298 zaś już tylko mianem *Burgwall des Schlosses* (grodziska zamkowego). W latach późniejszych i ta ostatnia nazwa uległa całkowitej ztracie.

2. Korswandt na wyspie Uznam, Kr. Wolgast, NRD

1239 — PU I, nr 365 — Granice posiadłości klasztoru w Uznamiu:

... ad riuulum, qui fluit de stagno Lascenisse²⁹ versus antiquam domum, que Aldehusen dicitur, sitam in opposito Clippegure³⁰ ...

1247 — PU I, nr 457 — Transumpt powyższego dyplomu:

ditto, odmiana: Aldehusen ...

1317 — PU V, nr 3132 — Konfirmacja posiadłości klasztoru w Pudagli:

... ad ultimam fossam, ubi antiquum fuit castrum ...

stała chyba tylko przez mnichów z klasztoru uznamskiego. Charakterystyczne drzewa, służące jako punkty graniczne, notowane są niekiedy pod imionami własnymi, na ogół jednak określającymi ich cechy szczególne, np. Wiliki Damb (PU I, nr 62, r. 1173), Mysenedamp (PU III, nr 1700, r. 1294) itp., lub też zyskują niekiedy bardzo dokładne opisy; w bliskim sąsiedztwie „drzewa faraona”, we wschodniej części wyspy występuje też „buk wielki i wydrążony, jakiego ledwie można zobaczyć na całej ziemi” (PU II, nr 621, r. 1256).

²³ Bagna na północ od obecnej wsi Stolpe.

²⁴ Po raz pierwszy w Żywotach Ottona z Bambergu, potem w wielu dyplomach i w kronikach duńskich.

²⁵ Por. R. Burkhardt, *Chronik der Insel Usedom*, Świnoujście 1909, s. 23.

²⁶ CPD nr 56. Klasztor znajdował się prawdopodobnie nie na wzgórzu zwanym dziś Kloster-Berg, lecz o kilkaset metrów dalej ku wschodowi, na wysoczyznach nad jeziorem (por. Gadebusch, *op. cit.*, s. 53). Natomiast do wspomnianego wzgórza zapewne odnosi się wzmianka cytowanego wyżej dyplomu z r. 1298 o grodzie opackim zwanym „Karlegorik” (Góra Królewska?) — *tho des Abbates burghē ghenomet de Karlegorik*. Trudno rozstrzygnąć, czy chodzi tu istotnie o jakieś umocnienia współczesne lub dawne, czy też jest to tylko nazwa urobiona od sąsiedniego klasztoru..

²⁷ PU I, nr 171 i 177. W latach 1216 i 1233 występują jeszcze kasztelanowie Uznamia (tamże, nr 171 i 295).

²⁸ PU II, nr 840.

²⁹ Jest to dzisiejsze jezioro Gothen-See.

³⁰ Wzgórze na północ od Korswandt.

Położenie tego obiektu w świetle pełnych kontekstów cytowanych powyżej dyplomów jest jasne³¹; znajdował się on w pobliżu obecnej wsi Korswandt, prawdopodobnie na skraju wysoczyzny i terenów bagiennych. W okolicy tej nie zostało archeologicznie stwierdzone żadne grodzisko, prawdopodobnie jednak nie była to pozostałość po dawnym większym grodzie, lecz raczej po gródka myśliwskim Barnima I, co szczegółowo i przekonywająco uzasadnił Klempin³². Zwraca tu również uwagę specyficzna terminologia: *antiqua domus*, *Aldenhusen*, która jednak, jak wynika z konfirmacji z 1317 r., oddawać mogła to samo pojęcie co i *antiquum castrum*. Spotykamy też i gdzie indziej podobne synonimy, np. *domus seu municio*³³, a jak wiadomo w języku niemieckim termin *Feste Haus* względnie tylko *Haus* był stosowany niejednokrotnie na oznaczenie zamku, zwłaszcza książęcego³⁴, co w naszym wypadku pozostaje w zgodzie z interpretacją obiektu podaną przez Klempina. Pomimo że wszystkie przytoczone powyżej dokumenty są falsyfikatami z XIV w., chronologię obiektu należy odnieść do pierwszej połowy XIII w. Opustoszenie gródka, zgodnie z wywodem Klempina, miało nastąpić raczej dopiero po 1238 r., gdy Barnim I zrzekł się bagna Turze³⁵ na rzecz klasztoru w Uznamiu, nie można jednak również wyłączać, że nastąpiło to już wcześniej.

3. Wolin

1288 — PU III, nr 1478 — Radni miasta Wolina nadają klasztorowi cysterek³⁶ grodzisko pod miastem:

... addidimus ... eisdem sanctimonialibus in Wolin ad nutum ipsarum et plenariam voluntatem domos construendi siue quicquid eisdem videbitur expedire, videlicet magnum montem situm extra ciuitatem Wolyn, qui Toutonice et vulgariter borchwal nuncupatur ...

1343³⁷

... item montem, qui borchwal dicitur, et terminos ac metas inter nostram ciuitatem Wolin et villam Ploczin.

1374—1378 — Zapis w wolińskiej księdze miejskiej³⁸:

Item Berser emit IIII marcas redditus annuatim pro XL marcis a Hinrico Barhwal super curiam eius iacentem apud Suluerberg prope aquas ...

Określenie *borchwal* występuje tu jako nazwa własna wzgórze, używana pospolicie w drugiej połowie XIII w. Z wyrazów „Toutonice et vulgariter” można sądzić, iż terminologię tę stosowali zarówno Niemcy, jak i Słowianie, którzy widocznie nie wytworzyli tu lub też zatracili wcześniej nazwę rodzimą grodziska. Pod koniec w. XIV nazwa ta uległa zamianie na *Silberberg*³⁹, niewątpliwie w wyniku odnajdowania tam

³¹ Szczegółową analizę topografii i lokalizacji tego obiektu przeprowadził Klempin, PU I, s. 287 n. Odmienne lokalizacja podana przez wydawców CPD, s. 585, szukających obiektu dalej ku zachodowi w pobliżu wsi Löbomitz — nie przekonuje.

³² PU I, s. 288.

³³ Cod. Brand., Ser. A, t. 18, s. 133, r. 1354.

³⁴ Por. też Klempin, *op. cit.*, s. 287.

³⁵ PU I, nr 365.

³⁶ Klasztor ten znajdował się w północno-wschodniej części miasta. Określenie jego położenia z r. 1306 *iuxta aquas inter planas nostre ciuitatis* (PU IV, 2314) odnosi się oczywiście do ówczesnych obwarowań miejskich, a nie do umocnień dawnego grodziska.

³⁷ Dokument ten dotyczy sporu cysterek z miastem; nie był publikowany w całości. Niniejszy ustęp cytuję z oryginału (A. Holz, *Silberberg, Burgwall und Mühlenberg bei Wolin in der Überlieferung*, „Monatsbl. d. Gesell. f. Pomm. Gesch. u. Altertumskunde”, R. 53: 1939, s. 192). Autor ten sądzi, że wspólne traktowanie grodziska leżącego na północ od miasta i terenów pomiędzy Wolinem a wsią Ploczin, ciągnących się na zachód, wiąże się z przebiegiem ówczesnej drogi łączącej Wolin z tą wsią poprzez Srebrne Wzgórze, ponieważ komunikacja bezpośrednia była utrudniona przez bagna pokonane dopiero później, podczas budowy zosy.

³⁸ Holz, *op. cit.*, s. 190.

³⁹ Najdawniejszy jej zapis w wolińskiej księdze miejskiej r. 1374—1378; następny „in Sulverberche” pochodzi z przełomu XV i XVI w., Holz, *op. cit.*, s. 189.

już wówczas przedmiotów srebrnych, poświadczanych zresztą bezpośrednio od r. 1590 i wielokrotnie w wiekach następnych⁴⁰; jak wiadomo, ta ostatnia nazwa utrzymała się do dziś, rozciągana zresztą w nowszych czasach nie tylko na grodzisko, ale na sąsiednie wzgórze, tzw. Młynówkę. Świadczy to, iż tradycja o pierwotnej funkcji obiektu została zagubiona, sam termin *borchwal* przeszedł zaś pod koniec w. XIV na imię osobowe posiadacza sąsiedniego gospodarstwa, nie pojawiając się już zresztą w latach późniejszych. Natomiast dłuższy czas utrzymała się sama nazwa „wał”, stosowana tu jednak w znaczeniu rzeczowym, a nie toponomastycznym. Występuje on w r. 1692 na mapie szwedzkiej, jako określenie usypiska leżącego pomiędzy Srebrnym Wzgórzem a Młynówką, w pobliżu ówczesnej piaskownicy: „Sandgropigt land med en wall”⁴¹, brak go już jednak na niemieckiej kopii tej mapy z 1768 r., może więc był już w tym czasie całkowicie zniszczony lub niewidoczny. Do zatarcia tradycji grodziska przyczyniła się zapewne także sąsiednia zabudowa, na którą zezwolenie uzyskał klasztor cysterek już w 1288 r. a którą poświadcza bezpośrednio zapiska z lat 1374—1378. Sądząc z tej ostatniej wzmianki budynki te znajdowały się nie na samym grodzisku, lecz zapewne u jego podnóża po stronie wschodniej (*prope aquas*) bliższe dane o współczesnym użytkowaniu terenu grodziska nie są znane. Według dotychczasowych danych archeologicznych opustoszenie grodziska nastąpiło zapewne na przełomie XI i XII w., przy czym już wcześniej główny ośrodek osadniczy mieścił się w wielkiej osadzie na południe od grodu. Dlatego też zapewne tradycja nie zachowała śladów nazwy własnej obiektu, a i sama jego funkcja pierwotna została zapomniana w niecałe trzy wieki po opustoszeniu.

4. Szczecin—Mścięcino

1298 — PU III, nr 1848 — Ks. Otto I nadaje mieszczanom szczecińskim, G. i J. Hovenrom, grodzisko w Mścięcinie:

... contulimus ... vicum circa Messcentyn situm, qui proprio nomine Borchwal apelatur et totam insulam, que vocatur Wopak⁴² ...

1321 — PU VI, nr 3479 — Ks. Otto I darowuje miastu Szczecinowi Police z górą grodową:

... dedimus oppidum Polyz cum omnibus utilitatibus ... cum monte castris, cum insula Chimel⁴³ ...

Grodzisko w Mścięcinie znane jest od dawna w literaturze archeologicznej⁴⁴; w r. 1954 została zbadana część osady przylegającej doń od strony północnej⁴⁵, zamieszkała, jak się okazało, do początku XII w. Tę samą w przybliżeniu chronologię

⁴⁰ Por. E. Küster, *Ausgrabungen am Silberberge bei Wollin*, „Zeitschr. f. Ethnologie“ (Verhandlungen) t. 6: 1874, s. 209; dla późniejszych znalezisk W. Petzsch, *Die vorgeschichtliche Münzfunde Pommerns*, Greifswald 1931, s. 35. Z analogiczną nazwą spotykamy się również pod Gdańskiem, gdzie obecna Góra Gradowa, z której także pochodzą skarby srebrne, określana była przez ludność miejscową w XVII w. mianem Silberberg. Nazwa ta jednak nie utrzymała się.

⁴¹ Holiz, *op. cit.*, s. 190.

⁴² Niska wyspa na wschód od Polic i Mścięcina, pomiędzy głównym korytem Odry a jej lewym ramieniem Łarpą, notowana w r. 1260 (PU II, nr 687) jako łąka, należąca wówczas do miasta Police.

⁴³ Zapewne chodzi tu o tę samą wyspę, którą poprzedni dokument wymienia pod nazwą *Wopak*. Według dokumentu z r. 1260 (jw.) na wyspie tej znajdowały się dwie łąki, *Wopak* i *Yno*, całość więc mogła nosić odmienną nazwę *Chimel*, używaną *promiscue* z nazwą *Wopak*.

⁴⁴ Niekiedy notowane przez omyłkę dwukrotnie pod nazwami Mścięcino i Police, np. W. Łęga, *Kultura Pomorza we wczesnym średniowieczu na podstawie wykopalisk*, Toruń 1930, s. 515, 558, 619.

⁴⁵ W. Filipowia k, *Osada wczesnośredniowieczna Szczecin-Mścięcino w świetle badań 1954 r.*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 22: 1955 z. 3—4, s. 347 nn.

przyjmuje się i dla grodziska; cytowane powyżej wzmianki zostały więc zapisane w około 200 lat po jego opustoszeniu. Pierwotna nazwa grodu nie jest znana, chociaż mogą do niej pretendować tak Mścięcino, jak zwłaszcza Police będące prawdopodobnie kontynuacją miejską tego obiektu⁴⁶. W każdym razie na samym grodzisku lub w jego bezpośrednim pobliżu znajdowała się w r. 1298 jakaś mała osada (*vicus*), określana wówczas wtórną nazwą *Borchwal*; widocznie jednak rychło zanikła, skoro w r. 1321 jest to już tylko *mons castr*.

5. Szczecin

1249 — PU I, nr 484 — Ks. Barnim I powiadamia mieszczan szczecińskich o zburzeniu grodu i przekazaniu jego obszaru miastu:

... castrum in Stetin destruximus ... conferentes ... ejusdem castr

hiisdem burgensibus nostris ...

1263 — PU II, nr 740 — Ks. Barnim I przekazuje część grodziska w Szczecinie kanonikom kościoła Mariackiego:

... obtulimus et sacrificavimus castrum Stetin sive vallum, in quo castrum situm fuit temporibus antiquis, creatori omnium rerum et ... virgini Mariae ad construendum monasterium ...

Lokalizacja tego obiektu była już wielokrotnie dyskutowana; w każdym razie chodzi o gród położony w rejonie późniejszego Zamku i placu Mariackiego⁴⁷. Jego likwidacja nastąpiła w warunkach nieco odmiennych niż większości omawianych tutaj obiektów, gdyż zburzył go sam książę na żądanie mieszczan. W 14 lat po tym fakcie dokument z r. 1263 stosuje już nazwę *vallum*, w dalszym jego ciągu skrótowo używane jest jednak nadal określenie *castrum*. Tym niemniej, zapewne ze względu na intensywne użytkowanie i nową zabudowę terenu tego grodziska, nie wykształciła się tu już w latach późniejszych nazwa typu *Burgwall*, a pamięć o dawnym grodzie została całkowicie zagubiona.

6. Siadło Dolne, pow. Szczecin

1271 — PU II, nr 958 — Ks. Barnim I nadaje kościołowi Mariackiemu w Szczecinie wieś Siadło:

... appropriavimus ... proprietatem ville Zadel nominate, habentis quinquaginta duos mansos, in quibus mansis etiam sita est quedam villa iuxta Oderam fluvium circa vallum, in quo quondam castrum fuit Zadel nuncupatum.

Może tu chodzić tylko o grodzisko w Siadle Dolnym, położone na wysokiej krańdzi doliny Odrzańskiej. Tak też identyfikuje je Bollnow⁴⁸. Wspomniana w tekście wieś Zadel oznacza niewątpliwie obecne Siadło Górne, położone o ok. 1,5 km na zachód od grodziska, podczas gdy dzisiejsze Siadło Dolne kryje się pod bezimiennym określeniem pewnej wsi (*quedam villa*). Zwraca uwagę, że w wypadku tym grodzisko

⁴⁶ Police notowane są po raz pierwszy w 1249 r., PU I, nr 484. Mścięcino, jw., r. 1298.

⁴⁷ Szczegółową analizę zagadnienia daje G. Labuda, *Problematyka badań wczesnodziejowych Szczecina*, „Przegląd Zachodni”, t. 8: 1952, nr 3/4, s. 560 n., gdzie też zestawiona dawniejsza literatura. Por. też S. Bobiński, *Szkicowa analiza planu starego Szczecina*, tamże, t. 7: 1951, nr 7/8, s. 577 nn., oraz T. Wierzchowski, *Szczecin w świetle wykopalisk*, [w pracy zbiorowej] *Szczecin i Wolin we wczesnym średniowieczu*, Wrocław 1954.

⁴⁸ Bollnow, *Die pommersche Burg*, s. 91; por. też O. Kunkel, *Burgwallforschung in Pommern*, „Pommersche Heimatpflege”, III, 1932, z. 3, tabl. 9 (fotografia grodziska).

stanowi zasadniczy punkt orientacyjny w terenie, wedle którego jest identyfikowana w dyplomie owa wieś i że sama nazwa Siadło (*Zadel*) przywiązana jest tu właśnie do dawnego grodu, a nie leżącej u jego podnóża osady. Ponieważ nazwa ta odnosi się również do dalej położonego Siadła Górnego, stanowiącego właściwy przedmiot nadania, można sądzić, że to ostatnie pozostawało uprzednio w bezpośrednim powiązaniu z grodem lub że stanowi jego kontynuację osadniczą, podczas gdy bliższe Siadło Dolne jest raczej osadą późniejszą i w r. 1272 niewątpliwie bardzo nieznaczną. Zachowanie nazwy własnej grodziska wskazywałoby na stosunkowo późną datę jego opustoszenia, czemu jednak ma przeczyć — zdaniem Bollnowa — inwentarz znalezisk pochodzących rzekomo z okresu „środkowosłowiańskiego”, tj. sprzed końca XI w. Trudno tu stwierdzić, czy jest to opinia trafna, wymieniane bowiem wśród znalezisk przęśliki i ceramika „typu grodziskowego” nie dają jeszcze podstaw do takiego precyzowania górnej granicy chronologicznej obiektu⁴⁹; gdyby w rzeczywistości wykazywały one formy stosunkowo wczesne, mielibyśmy wskazówkę, że tradycja nazwy własnej i pierwotnej funkcji grodu przetrwała tu co najmniej ok. 200 lat od chwili jego zniszczenia czy opustoszenia.

7. Budno, pow. Goleniów (Kamieniec)

1269 — Opis granicy pomiędzy ziemią maszewską a ziemią goleniowską:

... per medium castelli quod dicitur Camenz, et eiusdem castelli medietas nobis cedet [sc. Barnimowi I], alia medietas domino Hermano episcopo Camynensi, a castello Camenz per aquam que vocatur Lususzna⁵⁰ usque ad Camenemuzst⁵¹.

W świetle pełnego kontekstu opisu linii granicznej ścisła lokalizacja tego obiektu i jego tożsamość z zachowanym do dziś grodziskiem nie nasuwa wątpliwości. Chodzi tu o grodzisko położone w bagiennych widłach rzeczek Wiśniówki i Łosońnicy, 2 km na południowy wschód od wsi Budno⁵². Jest to grodzisko pierścieniowate, o wymiarach 90×65 m, z ceramiką wczesnośredniowieczną⁵³. Przecięcie go linią graniczną przez pół wskazuje, że w r. 1269 był to obiekt już nie użytkowany, może jednak opustoszały dopiero od niedawna, za czym przemawia brak określenia *antiquum* oraz użycie jego nazwy własnej „Kamieniec”⁵⁴. Być może nazwa ta pozostaje w pewnym związku z sąsiednim „Kamiennym Mostem”, notowanym w tymże dyplomie, którego należy szukać w odległości ok. 3 km na północ od grodziska, nad Łosońnicą, w pobliżu obecnej wsi Imno⁵⁵. Ostatnim jej śladem toponomastycznym był nie istniejący już dziś sąsiedni folwark *Steinfort*⁵⁶. Samo grodzisko jednak zatraciło całkowicie swą nazwę

⁴⁹ Por. „Monatsbl. f. Pomm. Gesch. u. Altertumskunde”, R. 3: 1889, s. 143 i 186, nadto Łęga, *Kultura Pomorza*, s. 515 (pod nazwą Niederrahden).

⁵⁰ Łosońnica, prawy dopływ Wiśniówki wpadającej do Iny.

⁵¹ Most, czy raczej bród moszczony, na Łosońnicy w pobliżu dzisiejszej wsi Imno; sąsiednia wieś Mosty (niem. Speck) nazwę swą otrzymała dopiero w 1945 r., drogą nieściślego nawiązania do omawianej tu wzmianki o „Kamiennym Moście”. Nota bene na obszarze tej wsi znajduje się również grodzisko wczesnośredniowieczne, por. Łęga, *op. cit.*, s. 516 (pod nazwą Speck).

⁵² Identyfikację taką przeprowadził już L. Quandt, *Die Grenzen des Landes Massow*, „Baltische Studien”, t. 10, 1844 z. 2, s. 167; za nim Giesebrecht, *Die Landwehre der Luitizer und der Pommern auf beiden Seiten der Oder*, tamże, t. 11: 1845 z. 2, s. 109; tenże, *Archeologische Untersuchungen*, tamże, t. 12: 1846 z. 2, s. 179, wreszcie Bollnow, *op. cit.*, s. 91. Na mapie niemieckiej 1:100 000 oznaczone nazwą *Alte Schanze*.

⁵³ Szczegółowy opis obiektu i znanych z jego okolic zabytków archeologicznych podaje Giesebrecht, *Archeologische Untersuchungen*, l. 3.; por. także wzmiankę Łęgi, *op. cit.*, s. 516 (pod nazwą Buddendorf).

⁵⁴ Brzmienie to ustala Kozirowski, *Atlas*, s. 74.

⁵⁵ Por. przyp. 51.

⁵⁶ Notuje Quandt, *Die Grenzen*, s. 167.

własną, a w XIX w., zapewne w związku z wojnami napoleońskimi, zyskało określenie wtórne *Moskowiterschanze*, także zresztą zapomniane w latach następnych.

8. nad jez. P i a s n o, pow. Stargard

1269 — PU II, nr 889 — opis granicy pomiędzy ziemią maszewską a ziemią stargardzką:

... de ponte Brunonis⁵⁷ sursum versus Poloniam⁵⁸ super stagnum Pezik vbi castrum fuerat, inde de Pezik super stagnum Kizik⁵⁹ ex directo ...

W sprawie lokalizacji tego grodziska wypowiadano już dosyć rozbieżne sądy. Dreger szukał go nad jez. Woświn (na południowy wschód od Dobrej) na wschód od wsi Bród, koło folwarku Zakępie⁶⁰, Quandt — nad jez. Piasno, 10 km na północ od Stargardu⁶¹, wreszcie Bollnow równał to *castrum* z grodziskiem przy wsi Małkocin, ok. 4 km na zachód od wspomnianego ostatnio jeziora⁶². Z propozycji tych najlepszy wydaje się domysł Quandta, na który też godził się już Giesebrecht⁶³. Sądząc z opisu linii granicznej, *stagnum Pezik* może oznaczać istotnie tylko jezioro Piasno notowane w analogicznym tekście z r. 1248 jako *stagnum Peazno*, jednak bez wzmianki o znajdującym się nad nim grodzisku, co tłumaczy się zresztą bardzo ogólnikowym charakterem tego wcześniejszego opisu⁶⁴. Na zachodnim brzegu tego jeziora znajduje się odosobniony wzgórek, otoczony bagnami, w którym Quandt widzi szczątki poszukiwanego grodu; dotychczas jednak (r. 1956) obiekt ten nie został rozpoznany archeologicznie. Chronologia tego grodziska nie da się bliżej określić, w każdym bądź razie w r. 1269 nie posiadał on już swej nazwy własnej, jak notowany przez tenże sam dyplom Kamieniec (por. nr 7), może więc był opustoszały od stosunkowo dłuższego już czasu⁶⁵

⁵⁷ Mostu tego należy szukać nad rzeczką Małą, 2 km na północ od wsi Małkocin, w miejscu gdzie do dzisiaj istnieje bród; tak też lokalizuje go Quandt, *Die Grenzen*, s. 166, oraz Kozierowski, *Atlas*, ark. *Szczecin G-3* pod nazwą *Brunów-Most*. Znajdował się on zapewne na drodze łączącej wówczas Stargard z Maszewem. Osoba Brunona, o którego otrzymał swą nazwę, nie jest znana ze źródeł; podobne określenia mostów występują nader często w dokumentach z XII i XIII w.

⁵⁸ Określenie to — „ku Polsce” — stosowane także i w innych dokumentach pomorskich tego czasu, oznacza tu kierunek południowo-zachodni; Kozierowski, *Atlas*, ark. *Szczecin C-3* i *C-4* niewłaściwie wprowadza je jako nazwę lokalnych terytoriów.

⁵⁹ Obecne bagna na południe od wsi Kicko, pow. Stargard.

⁶⁰ F. Dreger, *Codex Pomeraniae vicinarumque terrarum diplomaticus*, Berlin 1768, nr 440, s. 554; domysł swój uzasadniał wskazując na nazwę wsi Bród, pow. Stargard (niem. Braunsforth), którą wiązał ze wzmianką naszego dokumentu o *pons Brunonis*. We wskazanym przezeń miejscu nad jeziorem Woświn znajduje się istotnie grodzisko w Wielieniu Pomorskim, pow. Stargard, por. Łęga, *Kultura Pomorza*, s. 519 (pod nazwą Vehlinsdorf), który też przyjmuje tu identyfikację jeziora Woświn ze *stagnum Pezik*. Wedle podania przez przewężenie jeziora, przy którym znajduje się owo grodzisko, naprzeciw folwarku Zakępie, miał ciągnąć się niegdyś most. Mimo powyższych danych wiązanie tego zespołu z omawianą wzmianką nie jest właściwe, ponieważ cały kontekst opisu linii granicznej wskazuje na tereny położone bardziej na południe.

⁶¹ Quandt, *Die Grenzen*, s. 165 n.

⁶² Bollnow, *Die pommersche Bura*, s. 91; domysł ten jest niewątpliwie błędny, gdyż wskazane przezeń grodzisko, położone na kopie zwanej „Góra Zamkowa”, (Schlossberg) jest zapewne późniejsze (małe, czworokątne, por. Łęga, *Kultura Pomorza*, s. 519) i leży w odległości ok. 5 km na zachód od jeziora, co przeczy tekstowi źródła. Por. tu też Th. Schmidt, *Ein Ausflug nach dem Saaziger Kreise*, „Baltische Studien”, t. 21: 1866, s. 206 n.

⁶³ L. Giesebrecht, *Die Landwehre der Pommern und der Polen zu Anfang des zwölften Jahrhunderts*, „Baltische Studien”, t. 11: 1845, z. 1, s. 180.

⁶⁴ PU I, nr 475; w sprawie identyfikacji jeziora por. też CPD, s. 815.

⁶⁵ Giesebrecht, *op. cit.*, s. 180. wiąże ten bród z okresem walk polsko-pomorskich w początkach XII w., brak jednak ostatecznego uzasadnienia tego domysłu.

9. Stary Przylep, pow. Pyrzyce (Charbie)

1176 — PU I, nr 68 --- Opis granic wsi Przylep nadanej klasztorowi cystersów w Kołbaczu:

... a Plona⁶⁶ vsque ad quercus, que subiacent castro Carbe⁶⁷ ... deinde usque ad quercum secus viam⁶⁸ ...

1181 — PU I, nr 87 — Potwierdzenie granic jw.:

ditto

1185 — PU I, nr 98 — Potwierdzenie granic jw.:

ditto, odmiana: deinde usque ad monticulum, qui distinguit terminos Brode⁶⁹ et Lambiz⁷⁰ ...

Lokalizacja *castrum Carbe* wydaje się pewna. Sądząc z kontekstu opisu linii granicznej może to być tylko obiekt położony na południe od Starego Przylepu, niewątpliwie więc identyczny z zachowanym tam grodziskiem, na wzgórzu, wys. 25 m n.p.m., ponad bagnistą doliną Płoni⁷¹. Identyfikację tę przyjmuje też na ogół literatura przedmiotu⁷². Pomiędzy grodziskiem a korytem Starej Płoni stwierdzono w początkach w. XIX istnienie dwóch szeregów pali dębowych, tworzących ślad pomostu długości ok. 400 m⁷³. Giesebrecht wiązał je ze wzmianką o dębach znajdujących się poniżej grodu, co nie wydaje się jednak trafne⁷⁴. Pomost ów wskazuje na istnienie w tym miejscu strzeżonej przez gród przeprawy przez bagienną dolinę Płoni; później przeprawa taka znajduje się 3 km dalej ku zachodowi, w miejscowości Brody, i jest również strzeżona przez niewielki gródek⁷⁵. Wieś Brody istniała już w każdym razie w 1176 r., a przesunięcie przeprawy na zachód związane było zapewne z upadkiem omawianego grodu. Fakt ten nastąpił być może na krótko przed tą ostatnią datą, ponieważ grodzisko posiadało jeszcze wówczas swą własną, później zagubioną nazwę i nie zostało nawet określone jako *antiquum* lub podobnie. W każdym bądź razie przeprowadzenie

⁶⁶ Rzeka Płonia; chodzi tu oczywiście o jej stare koryto, na północ od obecnego. Względnie ściśle wyznaczenie tu jego położenia umożliwi sprawdzić tych danych drogą badań archeologicznych.

⁶⁷ Kozierowski, *Atlas*, s. 54, rekonstruuje pierwotną nazwę grodu w postaci Charbie, natomiast F. W. Schmidt, *Orts- und Flurnamen des Kreises Pyritz nördlich der Plöne*, „Baltische Studien“, N. F., t. 24/25: 1922, s. 197, proponuje nazwę Garby.

⁶⁸ Chodzi tu o drogę łączącą Pyrzyce ze Stargardem, przekraczającą wówczas Płonię w miejscowości Brody, por. przyp. 69.

⁶⁹ Dziś Brody, pow. Pyrzyce.

⁷⁰ Dziś Dębica, pow. Pyrzyce.

⁷¹ Por. Łęga, *Kultura*, s. 520 (pod „Przylep”).

⁷² Por. G. Dorka, *Urgeschichte des Weizackerkreises Pyritz*, Szczecin 1939, s. 116, gdzie zestawienie obfitej literatury, sama autorka jednak notuje błędnie „nad doliną Gowienicy” zamiast nad doliną Płoni. Odmienny sąd wyraził tylko Quandt, CPD, s. 989, szukając obiektu na południowo-zachodnim krańcu wsi Obrzyta, jest to jednak domysł niewątpliwie mylny.

⁷³ Giesebrecht, *Die Landwehre*, s. 178, H. Berghaus, *Landbuch des Herzogthums Pommern*, cz. 2, t. 3, Anklam-Berlin 1868, s. 802, krótka wzmianka również u Łęgi, *l. c.* Pale te były białe w odległości 2—2,5 stóp jeden od drugiego, odległość między obu szeregami wynosiła ok. 10 stóp. Ciągnęły się od grodziska w kierunku wzgórz po drugiej stronie Płoni, na zachód od wsi Stróżewo.

⁷⁴ Giesebrecht, *l. c.*, domyśla się, że dęby „que subiacent castro” oznaczają nie drzewa rosnące, lecz jakieś drewno, jest to jednak zgoła nieprawdopodobne. Wymienione dęby były w r. 1176 własnoręcznie znaczone ciosami przez księcia Kazimierza I; rosta ich tu większa ilość, ponieważ tylko niektóre z nich uległy oznaczeniu, por. PU I, nr 68. Należy je lokalizować na południe od grodu, zapewne na skraju doliny.

⁷⁵ Łęga nie notuje, por. Dorka, *op. cit.*

granicy posiadłości klasztornych w bezpośrednim sąsiedztwie grodu, przy czym, jak się zdaje, wchodził on w obręb tych posiadłości, wskazuje, iż w r. 1176 był to już obiekt opustoszały. W latach późniejszych nie ma też o nim żadnych nowych wiadomości, pojawia się natomiast od r. 1202 w jego sąsiedztwie nazwa miejscowa *Garzica*⁷⁵, która zapewne nawiązuje tu już wtórnie do bezimiennego określenia „grodzisko”. Ten sam termin w wersji niemieckiej *borchwald* lub *Burgwall* przetrwał tu jeszcze do ostatnich czasów⁷⁷.

10. Pyrzyce—Stare Miasto

1270 — PU II, nr 926 — Posiadłości klasztoru augustianek w Pyrzycach:

... dedimus ... curiam ... cum duobus mansis et ceteris pertinentiis ade eandem sitis apud castrum Pyritz.

1279 — PU II, nr 1136 — Jw.:

... dedimus ... curiam inquam sitam iuxta vallum et ecclesiam⁷⁸ ...

1282 — PU II, nr 1232 — Zatwierdzenie posiadłości klasztoru cystersów w Kołbaczu:

... et sub litore, quod est in parte castris Piritz .. nullus quicquam edificet ...

1283 — PU II, nr 1268 — Jw.:

... et illo rivulo, qui fluit inter civitatem et locum castris Piritz ...

1321 — PU VI, nr 3523:

pratum ... usque ad collem castris, qui vulgariter dicitur borchwall.

Grodzisko pyrzyckie położone jest na terenie Starego Miasta, ok. 1 km na wschód od obecnego miasta lokacyjnego, i w znacznej swej części zajęte jest dziś przez cmentarz⁷⁹. Jego tożsamość z obiektem wymienianym w powyższych przekazach nie ulega wątpliwości. Ostateczne jego zniszczenie nastąpiło dopiero w r. 1283 w toku walk z margrabiami brandenburskimi, toteż trzy pierwsze z cytowanych wzmianek dotyczą jeszcze okresu jego użytkowania, aczkolwiek jest prawdopodobne, że był to już obiekt zamierający, pozbawiony funkcji centrum gospodarczego. Dopiero wzmianka z r. 1283 posiadacza już całkowicie zniszczenie obiektu; zanotowana tu jeszcze jego nazwa własna zostaje też co najpóźniej w trzydziści lat zagubiona na rzecz określenia *borchwall*, które przetrwało do czasów ostatnich, używane zresztą obok innych także terminów, jak *Gottsberg* czy *Donnersberg*⁸⁰. Natomiast dla utrzymującego się w sąsiedztwie osadnictwa uformowała się nazwa *Altstadt* (Starego Miasta), stanowiąca bezpośrednią kontynuację pojęcia *castrum Piritz*.

11. Pełczyce, pow. Myślibórz

1290 — Cod. Brand. A. 18, s. 65 — Posiadłości klasztoru cysterek w Pełzycach:

... stagnum quoque dictam ciuitatem Berensten⁸¹ circumfluens cum loco castris sito in eodem stagno, qui locus Borchwall vulgariter appellatur.

⁷⁵ PU I, nr 141, później notowana także jako Karzko, Karzick (r. 1272, 1303, 1355), następnie zaginiona. Śladem toponomastycznym po tej osadzie jest prawdopodobnie nazwa Karziger Bruch, oznaczająca bagno koło Starego Przylepu.

⁷⁷ Schmidt, *op. cit.*, s. 197 i 215; Dorka, l. c.

⁷⁸ Kościół Augustianek położony między grodziskiem a obecnym miastem.

⁷⁹ Łęga, *Kultura*, s. 521; Dorka, *Urgeschichte*, s. 117. W sprawie znaczenia terminu „Stare Miasto” por. T. Lalik, *Stare Miasto w Łęczycy*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. 4: 1956, nr 4, s. 631 nn. Tam też obfity materiał porównawczy.

⁸⁰ Dorka, l. c.

⁸¹ Pełczyce.

Chodzi tu oczywiście o zachowane do dziś grodzisko wczesnośredniowieczne na wyspie Jeziora Pełczyckiego na północ od miasta⁸². Archeologicznie nie zostało ono bliżej zbadane, zaś domysł Giesebrechta, iż był to dawny gród lutycki, nie posiada dostatecznego uzasadnienia⁸³. Nazwa własna grodu nie była już w końcu w. XIII znana; określenie *Borchwall* nie znalazło też odbicia w nazwie jeziora, które zyskało nazwę własnościową *Jungfern-See* (tj. *Jungfrau-See*) ze względu na przynależność do wspomnianego klasztoru mniszek⁸⁴. Być może uprzednio istniała jakaś wspólna nazwa dla grodu i jeziora, która w obu wypadkach uległa zapomnieniu. Stosunek grodu do osady Pełczyce nie jest bliżej zbadany, może zachodzi tu jakaś kontynuacja osadnicza. Sądząc z cytowanego tekstu w r. 1290 był to już obiekt od dawna opustoszały; samo jego położenie na wyspie zdaje się też świadczyć, że chodzi tu o gród stosunkowo wczesny⁸⁵.

12. Unieradz, pow. Kołobrzeg

1297 — PU III, nr 1822 — Granice wsi Nieżyn zakupionej przez klasztor w Darguniu:

... ad truncum quercinum stantem ultra viam ducentem de Nesin⁸⁶ in Seult⁸⁷, a quo descendunt [sc. termini] per quendam uallem in paludem habentem in se aggerem, in quo antiquitus erat castrum situm, qui agger totus est in terminis Nesin, a quo decurrunt in fluvium Blotenitz⁸⁸.

Z analizy opisu wynika, że grodzisko to, niewątpliwie pierścieniowe, znajdowało się w bagiennej dolinie po północnej stronie rzeki Błotnicy, na północ lub północny wschód od Unieradza. W literaturze archeologicznej nie jest dotychczas notowane⁸⁹. W pewnym dyplomie „stara droga prowadząca niegdyś do Kołobrzegu”⁹⁰, widocznie więc także już nie używana w końcu XIII w. Wzmiankowany tu jej odcinek znajdował się jednak na lewym brzegu Błotnicy, na północ od Nieżyna, a więc w odległości ok. 3 km od grodziska. Bliższych danych o tym obiekcie mogą dostarczyć dopiero poszukiwania archeologiczne przeprowadzone w rejonie wyznaczonym przez powyższy dokument.

13. Kołobrzeg — Stare Miasto⁹¹

1278 — PU II, nr 1101 — Biskup kamieński Herman funduje klasztor benedyktynek na Starym Mieście w Kołobrzegu i nadaje im teren grodziska:

.. dedimus et appropriauimus locum illum tam in vertice quam in valle, vbi apud ipsum claustrum quondam fuerat quoddam castrum, cum attinentiis illius loci et et omne ius et vtilitatem, que in ipso loco et suis terminis dinoscuntur habuisse tam de ortulanis quam de aliis, volentes ut de ortulanis cum Colberg fuerimus, ad coquinam nostram nobis caules et olera ministrentur ...

⁸² Łęga, *Kultura*, s. 530.

⁸³ Giesebrecht, *Luitizische Landwehre*, s. 145.

⁸⁴ Por. tekst nr 16.

⁸⁵ Z podobnym opisem grodziska na wyspie jeziornej spotykamy się w dyplomie z r. 1249 dotyczącym posiadłości klasztoru w Reinfeld koło Stavenhagen na Zaodrzu, PU I, nr 483 — „ad antiquum castrum quod est in medio stagni”.

⁸⁶ Nieżyn, pow. Kołobrzeg.

⁸⁷ Oluźna, pow. Kołobrzeg.

⁸⁸ Rzeka Błotnica.

⁸⁹ Nie miałem możliwości sprawdzić, czy nie jest to grodzisko notowane przez Kunkeła, *Burgwallforschung*, s. 91, pod nazwą pobliskiej miejscowości Pławęcino.

⁹⁰ PU III, nr 1822 — iuxta antiquam viam quondam Colberg ducentem.

⁹¹ Dziś Budzistowo, pow. Kołobrzeg.

1278 — PU II, nr 1109 — Biskup Herman potwierdza posiadłości — Jw.:

... dedimus ipsi claustro ... proprietatem loci in quo situm est, nec non proprietatem illius loci apud clastrum, ubi fuerat quondam castrum.

1288 — PU III, nr 1471:

ditto.

Wzmianki te dotyczą znanego grodziska na Starym Mieście, położonego o 3 km na południe od dzisiejszego Kołobrzegu. Klasztor znajdujący się w bezpośrednim pobliżu grodziska określany jest niejednokrotnie jako mieszczący się w „Starym Kołobrzegu” lub „na Starym Mieście”:

1277 — PU II, nr 1068:

... in antiqua ciuitate Colbergensi...

1278 — PU II, nr 1101 — Jw.

1284 — PU II, nr 1311:

...in antiquo Colbergh...

1298 — PU III, nr 1860:

.. in antiquo Colberg...

1326 — PU VII, nr 4242:

... in veteri Colberge...

Zwraca uwagę, że bezpośrednie wzmianki o grodzisku nie wprowadzają nazwy „Starego Kołobrzegu”, akcentując, wprost przeciwnie, że stał tu niegdyś „pewien gród”. Tradycja toponomastyczna jest tu więc znacznie trwalsza od pamięci o dawnym charakterze samego obiektu, zachowała się też, jak wiadomo, aż do ostatnich czasów (*Altstadt*) i dopiero z niezbyt zrozumiałych przyczyn została w r. 1945 zarta przez wprowadzenie w miejsce Starego Miasta nowej nazwy Budzistowo⁹². Nazwa „Stary Kołobrzeg” była jednak stale przywiązywana nie bezpośrednio do szczytków grodu, lecz do aktualnych punktów osadniczych znajdujących się czy to na samym grodzisku, czy też w jego sąsiedztwie — jak wspomniany klasztor benedyktynek, czy też w ostatnich czasach folwark i związane z nim obiekty gospodarcze — ulegała więc pewnym, nieznacznym zresztą, przesunięciom w terenie. Jediną późniejszą wzmiankę nawiązującą do samego grodziska stanowi pochodzące z w. XV określenie *Walleleute*, pod którym zanotowano w księgach miejskich ludność zamieszkującą w pobliżu dawnych wałów⁹³. Podobnie jak w innych wypadkach określenie to jednak nie świadczy o istnieniu w tym czasie w świadomości mieszkańców „Starego Kołobrzegu” tradycji o jego dawnym, grodowym charakterze.

Pierwsza z cytowanych pod r. 1278 wzmianek rzuca nieco światła na użytkowanie grodziska w tym czasie; sądząc z owego przekazu, znajdowały się tam wówczas ogrody, w których uprawiano kapustę i inne warzywa (*olera*); teren grodziska posiadał niewątpliwie dogodne warunki do takiej uprawy ze względu na żyzny podkład warstwy kulturowej; z podobnym wypadkiem spotykamy się też w w. XIII na Zaodrzu, przy opisie grodziska w miejscowości Tribsee⁹⁴.

Dokładna data opustoszenia grodu kołobrzeskiego nie jest znana. Ostatnia

⁹² S. Rospond, *Słownik nazw geograficznych Polski zachodniej i północnej*, t. 2, Wrocław—Warszawa 1951, s. 436.

⁹³ Por. W. Kowalenko, *Najdawniejszy Kołobrzeg*, „Przegląd Zachodni”, R. 7: 1951, nr 7/8, s. 539.

⁹⁴ PU II, nr 1330, r. 1285 — granica miasta biegnie tu „ad antiqui castris fossam exteriorem ... Locum autem nostri pomerii et spacium montis, in quo castrum nostrum prius situm fuerat, ad nostros [sc. Wisława II, księcia Rugii] vsus decrevimus reservare”. W wypadku tym nie jest jasne, czy sad ów znajdował się na terenie samego grodziska, czy też w jego bezpośrednim pobliżu. Inne podobne wypadki notuje Lalik, *op. cit.*, s. 639.

wzmianka o *castrum* pochodzi tu wprawdzie z 1277 r.⁹⁵, dotyczy jednak lat wcześniejszych, gdy władali nim kasztelanowie Kazimierz i Borko, których działalność przypada na połowę XIII w. Nowe miasto otrzymało dokument lokacyjny w 1255 r., należy jednak sądzić, iż już wcześniej nastąpiło przesunięcie głównego centrum osadniczego ku północy⁹⁶. Dotychczasowe badania archeologiczne na grodzisku wykazały istnienie warstw kulturowych z XI i XII w., natomiast brak z XIII stulecia, co jednak jest objaśniane lokalnymi niwelacjami terenu⁹⁷. W każdym bądź razie należy się liczyć, że zapiski z r. 1278 powstały w niespełna pół wieku po opustoszeniu grodziska.

14. Białe Bóro — okolica, pow. Człuchów (?)

1310 — Pll, nr 685 — Opis zachodniej granicy Pomorza Gdańskiego sprzedanego Krzyżakom:

... ad lacus et paludes que vocantur Wolza⁹⁸, deinde ad collem, qui vocatur Bobolze in quo quondam castrum fuerat, post hec ad fluvium dictum Kefdicz⁹⁹...

Sądząc z nazwy *Bobolze* część literatury przyjmuje, że wzmianka ta dotyczy miejscowości Bobolice¹⁰⁰, która jednak została założona dopiero w 1340 r.¹⁰¹ Istniało tu jednak osadnictwo starsze i istotnie znane są w pobliżu obecnego miasta dwa grodziska, tzw. „duże”, pozostałość właśnie po zamku wzniesionym ok. 1340 r., i „małe”, starsze, położone na skraju łąki nad rzeką, w kształcie okrągłego pagórka o średnicy ok. 80 m, ze śladami wałów i ceramiką „słowiańską”¹⁰², odpowiadające więc dość dobrze określeniu powyższego dyplomu. Wnosząc jednak z kierunku opisanej tu linii granicznej — niestety mało dokładnej, gdyż notującej punkty orientacyjne co kilkanaście kilometrów — bardziej właściwy wydaje się pogląd inny, identyfikujący ten obiekt z grodziskiem w pobliżu Białego Boru, na wschód od Jeziora Cieszeńskiego, gdzie też zachowała się nazwa miejscowa *Bobols-Berge*¹⁰³. O grodzisku tym nie posiadamy jednak bliższych danych¹⁰⁴. Powtórny opis samej granicy z r. 1313 nie wymienia już nazwy *Bobolze*, lecz notuje rzekę Wołczę, następnie zaś Jezioro Cieszeńskie, skąd granica biegnie „directe ad locum qui dicitur ad gladios”¹⁰⁵. Miejsce to było objaśniane bądź w sposób całkowicie dowolny¹⁰⁶, bądź

⁹⁵ PU II, nr 1060.

⁹⁶ Por. Kowalenko, *op. cit.*; dokument lokacyjny, PU II, nr 606.

⁹⁷ L. Leciejewicz, *Sprawozdanie z badań archeologicznych w Kołobrzegu w 1954 r.*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 1, Wrocław 1955, s. 168.

⁹⁸ Rzeka Wołcza, lewy dopływ Radwi.

⁹⁹ Rzeka Gwda.

¹⁰⁰ S. Kujot, *Dzieje Prus Królewskich*, „Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, t. 20: 1913, s. 1272; F. Duda, *Rozwój terytorialny Pomorza Polskiego*, Kraków 1909, s. 130.

¹⁰¹ Por. PU IV, s. 28 n.

¹⁰² J. Eggers — H. Bollnow, *Vor- und Frühgeschichte d. Kreises Bublitz*, Szczecin 1935, s. 40.

¹⁰³ Perbach, Pll, indeks, s. v.; G. Müller, *Das Fürstentum Kammin*, „Bal-tische Studien”, N. F. t. 31: 1929, s. 167.

¹⁰⁴ U Łęgi, *op. cit.*, brak wzmianki, prawdopodobnie jednak do tego właśnie grodziska odnosi się odpowiedni punkt na mapie tegoż autora, nr 111, oznaczony nr 347a, widocznie więc dodany już w korekcie. Odmienny domysł przedstawił Kozierowski, *Atlas*, s. 49, wiążąc omawianą wzmiankę z górą „Bublitz-Bg.” koło Bobolic, brak tam jednak grodziska, a punkt ten również nie odpowiada przebiegowi linii granicznej.

¹⁰⁵ Pll, nr 702.

¹⁰⁶ Duda, *op. cit.*, s. 131, „ad gladios” tłumaczy „do kordów” (?) i wiąże z miejscowością Karsibór (niem. Karzenburg) na wschód od Bobolic. Nb. koło tej miejscowości znajduje się również grodzisko, por. Eggers-Bollnow, *op. cit.*, s. 40.

pozostawiano je ze znakiem zapytania¹⁰⁷. Jeżeli jednak omówiona identyfikacja grodziska *Bobolze* jest trafna, należy się liczyć, że jest ono tym samym obiektem, co miejsce określone tu mianem *ad gladios*. Stosowanie tej ostatniej nazwy dla grodziska może być wynikiem odnajdywania na jego terenie jakichś militariów (miecze?), podobnie jak nazwa *Silberberg* w Wolinie powstała skutkiem znalezisk srebra i zastąpiła dawne określenie *Borchwall*¹⁰⁸. W naszym jednak wypadku *ad gladios* byłoby nazwą tylko efemeryczną, podczas gdy *Bobolze* przetrwały w toponomastyce miejscowej do ostatnich czasów. Ze względu na brak ściślejszych danych, wnioski powyższe muszą być traktowane jedynie w formie domysłów.

15. Junkrowy, pow. Kościerzyna

1258 — PII, nr 172 — Opis granic klasztoru cysterek w Pogódkach:

... ad quercum prope castrum Gnosna bene signatam, ascendendo montem ubi est arbor signata, inde directe ad fluvium Vecnisze¹⁰⁹ ...

1258 — PII, nr 171 — Jw.:

Veczissam aquam usque contra fluvium, qui vocatur Rutchovenicze¹¹⁰, totam eclesie donavimus et inde dimidiam usque ad vallum, qui Jungwrowe vocatur ...

1269 — PII, nr 237 — Jw.:

... dimidiam partem Verisse¹¹¹ ... usque ad locum castrum qui vulgariter Gensna dicitur, inde ... ad inferiorem finem stagni Gust¹¹² ...

1274 — PII, nr 261 — Jw.:

ditto, odmiany: Keneszina, Gusth.

1274 — PII, nr 262 — Jw.:

ditto, odmiany: Genesna, Gost.

Obiekt ten jest niewątpliwie identyczny z grodziskiem w Junkrowach, zwanym na mapie niemieckiej *Schlossberg*, położonym na południowym brzegu rzeki Wiecissy. Taką też identyfikację proponuje, wprawdzie warunkowo, Perlbach¹¹³. Grodzisko to notuje Łęga, jednak bez bliższych danych¹¹⁴; autor ten nie przeprowadza też jego identyfikacji z obiektem wspomnianym w powyższych dyplomach, a pisząc na innym miejscu o *castrum Gnosna* ogranicza się do stwierdzenia, że leżało ono w pobliżu Skarszew¹¹⁵.

Wszystkie cytowane powyżej dokumenty zostały podrobione w kilkanaście lub kilkadziesiąt lat później, niż są datowane, w każdym jednak razie świadczą one, że gród ten w drugiej połowie w. XIII nie był już użytkowany. Być może najpóźniejszy

¹⁰⁷ Müller, l. c.

¹⁰⁸ Por. nr 3.

¹⁰⁹ Rzeka Wiecissa, lewy dopływ Wierzyca.

¹¹⁰ Dopływ Wiecissy, bliżej nie określony.

¹¹¹ Zapis mylny, chodzi tu oczywiście nie o Wierzycę, lecz o Wiecissę. Por. też Perlbach, PII, s. 193, nota 1.

¹¹² Prawdopodobnie jezioro oddalone 0,5 km na wschód od Więckowych.

¹¹³ PII, s. 148, nota 2.

¹¹⁴ Łęga, *Kultura Pomorza*, s. 548 — „grodz. wyż. owal. ca 60 m. dł.”; omyłkowo jednak oznacza jego położenie — 1,5 km na południo-wschód od wsi, w rzeczywistości leży ono na północo-wschód.

¹¹⁵ W. Łęga, *Obraz gospodarczy Pomorza Gdańskiego w XII i XIII wieku*, Poznań 1949, s. 244.

z nich jest falsyfikat z datą 1258, Pll, nr 171, który zamiast nazwy własnej grodu *Gnosna* lub podobnej notuje już nazwę wtórną *Jungwrowe*, pochodną od określenia posiadłości klasztornych¹¹⁶. Mogła się ona utrwalić dopiero w pewien czas po objęciu grodziska przez klasztor, co nastąpiło istotnie w 1258 r.¹¹⁷ Denominacja taka mogła zajść tu tym łatwiej, ponieważ, jak wynika z dalszego ciągu dyplomu Pll, nr 171, grodzisko to stanowiło skrajny, wysunięty punkt posiadłości klasztoru. Zwraça przy tym uwagę, że wraz z wprowadzeniem tej nazwy zanika określenie *locum castr* na rzecz *vallum*, a więc razem z pierwotną nazwą grodu zatarła się i tradycja c jego dawnym charakterze. Nazwa *Jungwrowe* została też wkrótce przeniesiona i na sąsiednią wieś Junkrowy (niem. *Junglernberg*); nie leży ona na żadnym wzgórzu, dlatego też nazwę jej należy wyprowadzać od określenia grodziska, a nie odwrotnie. Tym niemniej określenie „Góra Zamkowa” przetrwało tu jeszcze do ostatnich czasów. Zaginęła natomiast całkowicie pierwotna nazwa grodu *Gnosna* lub podobna. Łęga rekonstruuje ją w postaci „Gniezna” lub „Knieszna”, co jednak nie wydaje się konieczne¹¹⁸.

16. Około (?), pow. Starogard

1198 — Pll, nr 9 — Opis granic posiadłości joannitów starogardzkich:

... de fluvio Verissa¹¹⁹ superius, a castello nomine Vissoke usque ad fines Jarosou¹²⁰ superius ...

1198 — Pll, nr 10 — Jw.:

... a rivulo Retima¹²¹ dicto, vbi cadit in Verissam, tendentno ipsam Verissam sursum ... usque ad castellum Vissoke vulgariter nuncupatum, quod castellum dextero latere tenendo, relicta Verissa directo tramite mete procedunt ad quadrivium wiarum, quod est ante lacum qui Crang¹²² nominatur.

Położenie tego obiektu nie jest pewne, gdyż brak wskazówek tak toponomastycznych, jak i archeologicznych. W każdym razie nie jest to grodzisko na terenie wsi Owidz, jak się domyślali Kujot i Łęga¹²³, gdyż to ostatnie leży na wschód od Starogardu, podczas gdy Wysokiej trzeba szukać nad Wierzycą, na zachód od tego miasta. Trafniejszy wydaje się domysł Quandta, który ogólnikowo wskazywał na brzeg Wierzycy na wschód od wsi Mały Semlin¹²⁴; sądząc z przebiegu granicy dalej w kierunku jeziora Krąg można przypuszczać, że grodzisko to znajdowało się jeszcze nieco dalej na północ, być może na terenie obecnej wsi Okole¹²⁵ i zapewne na lewym brzegu rzeki, skoro granica ciągnąca się w górę Wierzycy pozostawiała je po prawej stronie.

Cytowane wzmianki nie wskazują wprawdzie w sposób bezpośredni, że był to obiekt już wówczas opustoszały, wydaje się to jednak ze wszech miar prawdopo-

¹¹⁶ Podobnie jak nazwa jeziora Junfern-see k. Pełczysk, por. wyż. nr 11.

¹¹⁷ Por. Perlbach, Pll, s. 146.

¹¹⁸ Łęga, *Obraz gospodarczy*, s. 244; por. też K. Krotoski, *Echa historyczne w podaniu o Popielu i Piaście*, „Kwartalnik Historyczny”, R. 39: 1925, s. 13.

¹¹⁹ Rzeka Wierzyca, lewy dopływ Wisły.

¹²⁰ Jaroszewy, pow. Starogard.

¹²¹ Prawdopodobnie strumień wpadający do Wierzycy, 1 km na wschód od Starogardu.

¹²² Jezioro Krąg, 2 km na zachód od wsi Krąg, pow. Starogard; nie mylić z jeziorem o tejże nazwie położonym na zachód od Starej Kiszewy.

¹²³ Por. Łęga, *Obraz gospodarczy*, s. 240; Kujot, *Kto założył parafie w dzisiejszej diecezji chełmińskiej*, „Roczn. Tow. Nauk. Tor.”, t. 9: 1902, s. 181.

¹²⁴ CPD, s. 993.

¹²⁵ Może nazwa tej wsi pozostaje w pewnym związku z pojęciem grodu?

dobne tak ze względu na samo użycie tego grodu w roli znaku granicznego, jak i wobec braku jakichkolwiek innych wiadomości o jego istnieniu, zwłaszcza przy stosunkowo dobrym oświetleniu tego obszaru przez ówczesne źródła. Oba cytowane tu dyplomy są falsyfikatami sporządzonymi w XIII w., można więc mniemać, że opustoszenie obiektu nastąpiło dopiero w pierwszej połowie tego stulecia. Sądząc z określenia *castellum* mógł to być jakiś niewielki gródek, sądząc z nazwy znajdował się raczej na wysoczyźnie, zapewne na wyniosłym brzegu Wierzycy.

17. Starogard

1276 — PII, nr 278 — Opis granic ziemi gniewskiej:

... ad castrum qui dicitur Staregarde ...

1282 — PII, nr 336, 337, 341 — Jw.:

ditto

1283 — PII, nr 367 — Jw.:

... Veryssam, et ab illa directe ascendendo usque ad locum castrī dicti Staregarde et a ponte ibidem transeunte Verissam et publicam stratam¹²⁶ ...

1284 — PII, nr 376 — Jw.:

ditto

Grodzisko starogardzkie znajduje się nad Wierzycą, na północny zachód od obecnego miasta, na przedmieściu Św. Jana¹²⁷. Lokalizacja notowanego obiektu nie wzbudza więc żadnych wątpliwości, nie jest natomiast pewna data jego upadku. Gród starogardzki notowany jest w r. 1198 jako ośrodek posiadłości joannitów¹²⁸, w istocie jednak odpowiednie dyplomy pochodzą dopiero z XIII w. Z drugiej strony Starogard określony jest w r. 1305 jako *villa*¹²⁹, a obecne miasto założone zostało dopiero przez Krzyżaków w pierwszej połowie XIV w. Należy więc sądzić, że opustoszenie grodu nastąpiło w drugiej połowie w. XIII, i to zapewne niedługo przed 1276 r., gdy obiekt określany jest jeszcze mianem „grodu”. W kilka lat później nastąpiło już jednak uściślenie terminologii na *locum castrī*. Nazwa własna grodu nie uległa zatracie, prawdopodobnie dzięki nieprzerwanemu osadnictwu, które się utrzymywało w jego bezpośrednim sąsiedztwie, stanowiąc załazek późniejszego miasta.

18. Garc Mały, pow. Tczew

1276 — PII, nr 278 — Opis granic ziemi gniewskiej:

... ad vallum Garzeke ...

1282 — PII, nr 336 — Jw.:

... ad vallum seu locum castrī Garzeke nominati ...

1282 — PII, nr 337 — Jw.:

... ad locum castrī Garzeke ...

1282 — PII, nr 341 — Jw.:

... ad wallum sew locum castrī Gardz nominati ...

1283 — PII, nr 357 — Jw.:

... ad locum castrī Garzeke ...

¹²⁶ Droga prowadząca do Gdańska, określona w r. 1198 mianem *via domini Grimisloui*, PII, nr 9, 10. Most na Wierzycy w pobliżu Starogardu, w punkcie nie ustalonym dokładnie.

¹²⁷ Por. Łęga, *Kultura Pomorza*, s. 545; tenże, *Obraz gospodarczy*, s. 240.

¹²⁸ PII, nr 9 i 10.

¹²⁹ PII, nr 637.

1283 — Pll, nr 367 — Jw.:

ditto

1284 — Pll, nr 377 — Jw.:

... ad locum castrī Garzek ...

1280 — Pll, nr 316 — Opis granic wsi Garc Wielki:

... contra locum collis, qui dicitur collis castrī et in wlgari burchwall, directe per medium dicti collis ...

1284 — Pll, nr 381 — Jw.:

... ad magnam fossam aggeris seu colliculi Garcz et de magna fossa Garcz ... ad terminos Grabenczyn¹³⁰.

W zestawieniu powyższym pominąłem szerszy kontekst opisów granicznych, gdyż identyfikacja obiektu nie wzbudza wątpliwości. Chodzi tu o grodzisko leżące na terenie wsi Garc Mały¹³¹, wyżynne, półkoliste, o średnicy ok. 90 kroków. Usytuowane na krawędzi wąwozu, odcięte jest od wzgórz wałem i fosą¹³², do której prawdopodobnie odnosi się wzmianka o „wielkiej fosie” ostatniego z cytowanych powyżej dyplomów¹³³. Pierwsza grupa wzmianek mieszczących się w opisie granic ziemi gniewskiej jest mniej szczegółowa, druga, dotycząca lokalnych rozgraniczeń sąsiadujących wsi, precyzuje ściślej przebieg tej linii w obrębie samego grodziska. W tych ostatnich ulega też zatarciu nazwa własna grodu, podczas gdy w grupie pierwszej ona właśnie stanowi główne określenie rozpoznawcze owego punktu.

Kontynuacją osadniczą tego grodu jest zapewne wieś Garc Wielki (=Stary?), aczkolwiek położona jest nieco dalej od grodziska niż Garc Mały, który stanowi tu raczej wtórne nawarstwienie osadnicze¹³⁴. Czas wyludnienia grodu trudno jest bliżej określić, w każdym razie w drugiej połowie w. XIII była to już niewątpliwa ruina; może sama nazwa Garc, Garcek itp. nawiązuje tu już do pojęcia „grodzisko”, a nie reprodukuje dawnej nazwy własnej grodu. Wskazywałaby na to także synonimicznie zastosowana tu nazwa *Burchwall*, stanowiąca zapewne niemieckie tłumaczenie nazwy *Garzek* czy *Garzke*. W takim wypadku należałoby się liczyć z tym, że również i wieś Garc Wielki uzyskała swą nazwę już od grodziska, a nie przejęła pierwotnej nazwy grodu, która została zapomniana.

19. Skórcz, pow. Starogard

1274 — Pll, nr 260, 261 i 262 (z uzupełnieniami, poniżej w nawiasach) — Opis granic posiadłości klasztoru cystersów w Tymawie:

A loco castrī, qui vocatur Scosow, (directa linea) in paludem, que dicitur Chonotope, a qua palude decurrit rivulus ... qui influit Mylcicham¹³⁵ ... Item de (supradicto loco) Scosowo directa linea (usque) in paludem que descendit in stagnum Brezeke ...

¹³⁰ Grabęczyn, pow. Tczew.

¹³¹ Por. Kujot, *Dzieje Prus*, s. 966; Łęga, *Obraz gospodarczy*, s. 240; Perlbach, Pll, s. 237 i 295, wiąże ten obiekt z Garcem Wielkim, co znajduje uzasadnienie rzeczowe, formalnie jednak grodzisko leży na terenie Garca Małego.

¹³² Łęga, *Kultura Pomorza*, s. 547.

¹³³ Podobne określenie fosy grodziska spotykamy na Zaodrze w dyplomie dotyczącym granic miasta Tribsee (PU II, nr 1330, r. 1285) — „ad antiqui castrī fossam exteriorem”. W tym wypadku chodzi więc o jakąś fosę zewnętrzną, przeciwstawioną domyślnie fosie wewnętrznej; prawdopodobnie i w Garcu *magna fossa* świadczy o istnieniu wówczas także jakiejś innej fosy, „małej”.

¹³⁴ Podobną sytuację mamy w Siadle Dolnym, pow. Szczecin (por. nr 6), gdzie wieś starsza również jest położona dalej od grodziska niż wieś nowsza, o tej samej nazwie.

¹³⁵ Rzeka Liszka.

Lokalizacja tego grodziska w miejscowości Skórcz nie jest całkowicie pewna, ponieważ druga część opisu wymienia szereg jezior, które trudno zidentyfikować (*Brezeke*, a następnie *Gribene*, *alterum Gribene*, *Glost*). Po nich dopiero granica wchodzi na rzekę Węgiermucę, prawy dopływ Wierzycy, nie wiadomo jednak, w którym dokładnie miejscu ją osiąga. Pierwsza część opisu prowadzi linię graniczną w sposób czytelny wzdłuż rzeki Liszki, a następnie Jonki do Wierzycy, dlatego też strumyk łączący Liszkę i bagno Konotop (*Chonotope*) może być tylko małą rzeczką na wschód od Skórcza, wspomniane zaś bagno musiało znajdować się na miejscu dzisiejszych łąk 2,5 km na wschód od tej ostatniej miejscowości. Stąd też identyfikacja *Scossowo* — Skórcz wydaje się najwłaściwsza, tak też przyjmuje Perlbach¹³⁶, podczas gdy Kujot domyślał się w sposób mniej uzasadniony m. Smolary na południowy zachód od Pelplina¹³⁷. W samym Skórczu grodzisko nie zostało jednak rozpoznane archeologicznie; wnosząc z sytuacji topograficznej osady, należałoby go szukać bądź w pobliżu obecnego kościoła, bądź też na skraju północnym wsi, nad podmokłymi obecnie łąkami. Określenie *locum castr*i i przyjęcie go za węzłowy punkt graniczny nie pozostawia wątpliwości, że w r. 1274 był to już obiekt opustoszały, chociaż być może istniało tu jakieś osadnictwo wtórne, które utrwaliło nazwę grodu, zachowaną do dnia dzisiejszego w nieco zmienionej formie.

20. Pień, pow. Chełmno

1247 — PII, nr 96 Wyrok arcybiskupa Fulko w sprawie sporu między ks. Świętopełkiem II a Krzyżakami:

[Świętopełk] cedet eis [sc. Krzyżakom] de Pin et villis quas habebat iuxta Cholmensem civitatem¹³⁸...

1248 — PII, nr 110 — legat papieski Jakub zatwierdza ugodę pomiędzy ks. Świętopełkiem a Krzyżakami:

[Świętopełk] locum, in quo fuit castrum quod vocabatur Pin et omnes villas¹³⁹ ... resignavit ...

Dokładne położenie tego grodu nie jest znane. Obecna wieś Pień znajduje się na wschodnim brzegu Wisły, ok. 4 km na północ od Fordonu, nie stwierdzono tam jednak śladów żadnego grodu. Najbliższe grodzisko, zwane dziś Szwedzkie Okopy, położone jest 6 km dalej ku wschodowi, w pobliżu wsi Gzin¹⁴⁰, wydaje się więc wątpliwe, by można było je łączyć z omawianym tutaj obiektem. Zburzenie grodu Pień nastąpiło, jak się zdaje, właśnie dopiero w r. 1247 w wyniku ugody zawartej przez Świętopełka z Krzyżakami, przy czym książę pomorski zobowiązał się nie użytkować go nigdy w przyszłości¹⁴¹. Istotnie też od tego czasu wiadomości o grodzie zanikają, aczkolwiek osada o tej samej nazwie przetrwała tam do dnia dzisiejszego. Być może poszukiwania archeologiczne przeprowadzone w okolicy tej wsi pozwolą na odnalezienie pozostałości grodu.

¹³¹ PII, s. 211, nota 2.

¹³⁷ Kujot, *Opactwo Pelplińskie*, Pelplin 1875, s. 66; tenże, *Dzieje Prus*, s. 145, stwierdza bardziej ogólnikowo „w obrębie Grabowa”, a więc dalej ku północy, co również nie wydaje się uzasadnione.

¹³⁸ Miasto Chełmno.

¹³⁹ Chodzi tu o te same wsie co w dyplomie poprzednim.

¹⁴⁰ Łęga, *Kultura Pomorza*, s. 543. Oczywiście nie może tu wchodzić w rachubę grodzisko w Fordonie, na lewym brzegu Wisły, stanowiące pozostałość dawnego Wyszogrodu, znanego z walk pomorskich Bolesława Krzywoustego.

¹⁴¹ PII, nr 110: „ac promissi me illis in posterum non usurum”.

RYSZARD KIERSNOWSKI

POMERANIAN EARTHWORK CASTLES IN THE EVIDENCE
OF ANCIENT WRITTEN SOURCES

The author is dealing with the written record given by medieval sources relating about abandoned settlement sites. He only takes into consideration those strongholds which as completely inhabited are mentioned by Pomeranian documents of the XII—XIVth century. The informations hereupon are to be found mainly in the descriptions of boundary-lines, for the demarcation of which ancient castles of that kind were the most convenient points of orientation. When proceeding to local territorial divisions, these boundaries were indicated as going „through the middle“ of the stronghold or along its ramparts or its moat, giving in that way particulars about the size and the constructive details of the different objects.

Used as frontier-places those earthwork castles are found to be situated in the lowlands, amidst marshes or on lake-island. They seem to have been deserted chiefly in consequence of some economic changes, presumably of the evolution of craftsmanship and the development of local markets which implied the transfer into new regions of the centres of settlement and resulted in the depopulation of ancient strongholds. Probably this must have happened more seldomly as the effect of war-catastrophes.

The abandoned fortified castles are called in the sources *castrum antiquum, loco castris, locum, in quo castrum erat* etc.; sometimes they are simply indicated as „rampart“ — *vallum, agger* — or named by the German expression *Burgwall*. The Slavonic term *gradzisko* appears only in the toponomic material. Owing to the study of those term we are now able to reconstruct the historical stages of a local tradition which has been tied up with the peculiar sites and to illustrate how the remembrance of their former function has gradually vanished away. In some cases it was possible to determine the approximate date of their abandonment.

Almost all the strongholds which we meet mentioned in the written record can be strictly localised and identified with the sites known in Pomeranian lands. The sources supply us equally with precious indications as to relics not discovered or not identified, as yet, by archeological investigators.

In the part of his work dealing with the available material, the author classifies the ancient texts for 20 Pomeranian earthwork castles, annotating them with a topographic commentary, limiting their chronology and establishing the historical framework of their respective tradition.